

Białystok, konstruktywizm i funkcjonalizm

Początki modernizmu to pionierska w Białymstoku, żelbetowa konstrukcja rozebranego w 1938 roku soboru pw. Zmartwychwstania Chrystusa; klasyczny w dekoracji, nieistniejący Hotel Ritz (1912–1913), który podobno posiadał bardzo racjonalny układ przestrzenno-funkcjonalny, żelbetową konstrukcję, centralne ogrzewanie, pierwsze w Białymstoku windy, światło elektryczne, wentylację; czy bardzo paryska w wyrazie, prywatna czterokondygnacyjna kamienica czynszowa z ok. 1914 przy Sienkiewicza 22, z przeszklonymi dwiema dolnymi kondygnacjami przeznaczonymi na lokale handlowe i usługowe. Tu mieścił się pierwszy w mieście, prawdziwy kinematograf.

Zwiastunów nowoczesności można szukać już w czasach rewolucji przemysłowej XIX wieku czy łączyć z aktem otwarcia kolei Warszawsko-Petersburskiej w 1862 roku, w tym drugim po Łodzi przedwojennym centrum przemysłu tekstylnego. Moment zmiany wyznacza modernizacja ośrodków miejskich w początkach XX wieku i zmiana stylu życia ich mieszkańców. Projektują absolwenci uczelni z Petersburga, Lwowa, Warszawy, Berlina. W Supraślu powstaje unikatowy Dom Ludowy, w całości z drewna, o charakterystycznej dla architektury rekreacyjnej bryle (1934; architekt Rudolf Macura, również etnograf, znawca kurpiowszczyzny, kolekcjoner, autor pomników, np. Ofiar Mordu Bolszewickiego przy ul. gen. Maczka). W Białymstoku rozwija się głównie obwarzone wokół centrum. Powstają gmachy instytucji państwowych, użyteczności publicznej, także kultury, zakłady przemysłowe (choć największe inwestycje już wykonano), architektura wielorodzinna czynszowa i jednorodzinna. Fundacje prywatne i spółdzielcze, głównie kredytowane (Bank Gospodarstwa Krajowego udzielał pożyczek i preferował drewno) oraz inwestycje samorządu. Biuro Planowania zabudowań w Białymstoku powstaje w roku 1938.

Miasto w 1925 roku tereny ogrodów i zwierzyńców pałacowych przeznacza pod park miejski i reprezentacyjną zabudowę; dopiero w latach 30. XX wieku do akcji wkraczają urbaniści, aplikując rewolucję higieniczną. W latach 1930–1938 powstają Planty z szeroką osią główną wiążącą widokowo i funkcjonalnie Zwierzyńiec z Parkiem Starym i oświetleniem oraz spacerowe bulwary. W początkach 1933 roku magistrat pracuje nad projektem dzielnicy reprezentacyjnej (28 ha) pomiędzy Mickiewicza, Wersalską (Akademicką) i Legionową. Zakłada budowę m.in. alei spacerowych wzdłuż osiedla urzędniczego przy ul. Świętojańskiej, ogródka jordanowskiego, mauzoleum, boiska, pływalni i ogrodu botanicznego. Część zrealizowano. Dom Ludowy im. Marszałka Piłsudskiego w trakcie budowy zmieniono na teatr, przy okazji przeprojektowując park. Ówczesni podkreślali praktycznie rozwiązana widownię i doskonałą akustykę. Słysząc tu echo Domu im. Piłsudskiego (proj. Adolfa Szyszko-Bohusza) przy Oleandrach w Krakowie, jednego ze znamienitszych przykładów użycia awangardowych rozwiązań do artykulacji wczesnej państwowości. Jej majestat jednak najpełniej wyraża się w formach geometrycznych *art deco* lub monumentalnie – w historyzującym i klasycyzującym modernizmie urastającym w latach 30. do stylu narodowego. Przykłady budynków to: Izba Skarbowa (1928–1930) przy Mickiewicza 3; Zespół Sądów (1929–1931) przy Mickiewicza 5.

Budownictwo mieszkalne to głównie drewniana architektura rodzima, ale powstają też funkcjonalne rozwiązania, które możemy śmiało wpisać w nurt konstruktywizmu czy stylu międzynarodowego. Ciekawy jest charakterystyczny dla obszaru Europy północno-wschodniej modernizm drewniany. Ten zapowiada geometryczna bryła czterorodzinnego domu przy Grunwaldzkiej 7 (1905) o świetnych proporcjach i tradycyjnej drewnianej konstrukcji zrębowej i sumikowo-łątkowej. Podob-

nie wybudowane w latach 20. (konstrukcja zrębowa) domy przy ulicy Grottgera o geometrycznych bryłach i tynkowanych ścianach, Nowogródzkiej 1 o funkcjonalnie zaprojektowanym wnętrzu (w piwnicy garaż!). Orla 5 natomiast (1933) to przykład popularnej wówczas prostej drewnianej bryły o płaskim dachu, złożonej z dwóch prostopadłościaków: parterowego z półpiętrzem (*mezzanino*) i wyższego, poprzedzonego gankami. Podobnie okazalsza willa Pod Krzywą 7 z werandą na planie pięcioboku i narożnym balkonem czy przy Słonimskiej 31, której w 2009 roku przywrócono pierwotny wygląd. Zaniedbana Artyleryjska 2/5 jest jednym z najlepszych przykładów drewnianego dojrzałego funkcjonalizmu. Słonimska 35/2 wyróżnia się szalówką na zakładkę. Interesująca jest także miejska wielokondygnacyjna zabudowa mieszkalna drewniana o gabarytach murowanych kamienic. Takie domy się zachowały. Ten przy Mazowieckiej 52 już w latach 30. posiadał łazienkę z wanną i toaletą.

W Białymstoku powstało też kilka dobrych przykładów zabudowy jednorodzinnej murowanej. Wpisany do rejestru zabytków budynek przy Skłodowskiej-Curie 24 to funkcjonalizm na planie zbliżonym do rombu o typowych przeszkleniach klatki schodowej na osi fasady. Pałacowa 3/1 z 1937 roku – z wielkim hallem z zabiegowymi schodami, według projektu tutejszego modernisty, Szymona Pappę (wykształcony w Petersburgu, członek Miejskiej Rady Budowlanej, autor np. garażu Białostockiej Ochotniczej Straży Ogniowej czy aranżacji Cafe-Clubu przy cukierni H. Widera w Pałacyku Gościnnym przy Kilińskiego), uchodzi za najciekawszą realizację w jego dorobku. Wpisany zaś do rejestru zabytków dom służbowy Prezydenta Białegostoku (Akademicka 26) nazywany był z przekąsem „białym domem”.

Na pewno warto docenić modernistyczne osiedla. Przekształcające się w międzywojniu Bojary to urzędnicza dzielnica. Wśród tradycyjnej zabudowy pojawiają się nowoczesne domy jednorodzinne, też, według wzorcowych typów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, uzbrojone w urządzenia sanitarne. W 1932 magistrat przygotowuje plan zabudowy – na nim opiera się układ przestrzenny osiedla Nowe: 5 hektarów osiedla satelickiego, wzorowanego na brytyjskiej koncepcji miasta-ogrodu. Do dziś zachował się koncentryczny układ głównych traktów (Mickiewicza, Jagiellońska, Pod Krzywą i Zwierzyńcka), między którymi założone są równoległe do siebie ulice osiedlowe. Jednym z najlepiej zachowanych domów modernistycznych jest ten przy Gdańskiej 22. Zdobyc Kolarzy to osiedle spółdzielcze. 3 hektary przeznaczono pod zabudowę jednorodzinna, (w większości) drewnianą. Planowano również utworzenie ogrodu z miejscami rekreacji dla dorosłych i placem zabaw dla dzieci. Zdobyc Urzędnicza, spółdzielcza, to tanie i nowoczesne mieszkania i domy dla pracowników samorządu; wznoszone na kredyt – pozostałości widać przy Parkowej, Grottgera i Mickiewicza.

Powstają też domy czynszowe. Wzorowany na Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej i złożony z robotników, pracowników umysłowych, kupców i przedstawicieli wolnych zawodów Związek Lokatorów inicjuje budowę bloku (12 jednakowych czteroizbowych mieszkań, 2 pokoje kawalerskie i mieszkanie służbowe dla dozorca) przy Ogrodowej 2 (1930–1931). Oryginalne elementy, jak przesuwne szafy, zachowały się w niektórych wnętrzach. W podobnym czasie powstaje półokrągła czynszowa kamienica przy Kilińskiego (proj. Szymon Pappę) – typowy ówczesny modernizm: płaski dach, surowa fasada, okna – w tym tzw. termometr: okno doświetlające klatkę schodową – rurowe

balustrady, ceramiczna okładzina cokołu. Zbudowany w duchu warszawskiego funkcjonalizmu blok mieszkalny przy Branickiego 1 posiada unikatowy dla tamtych czasów zsymp na śmieci.

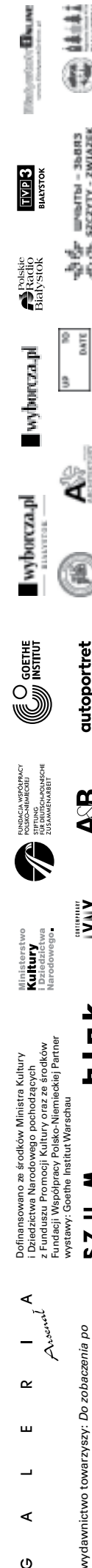
Pierwszym zrealizowanym w Białymstoku przykładem 100% stylu międzynarodowego (funkcjonalizmu) był nieistniejący Ośrodek Towarzystwa Ochrony Zdrowia (TOZ) dla dzieci zagrożonych gruźlicą. Sanatorium przy Fabrycznej ufundowała Fanny Trylling z rodziną, darując na ten cel plac z XIX-wieczną willą i parkiem oraz 2000 funtów szterlingów. Berliński architekt, autor Domu Zdrowia w Kownie czy społecznych osiedli mieszkaniowych w Izraelu, Artur Schragenheim, w 1927 roku sporządził plany. Ukończoną w 1928 roku budowę prowadzili tutejsi inżynierowie, wspomniany Pappę i Mojżesz Tropp. Ze starego obiektu pozostała piwnica. Trzykondygnacyjne sanatorium na planie zbliżonym do kwadratu miało kaskadowy układ z tarasami dla chorych. Duże okna, prosta elewacja, funkcjonalne urządzenie poskutkowało artykułem w branżowym piśmie „Bauwelt”. Podczas okupacji budynek znalazł się na terenie getta i służył za szpital. Po remoncie w latach 90. XX wieku ocalał tylko parter.

7 maja 1933 roku do użytku oddano budynek Szpitala św. Rocha (M. Skłodowskiej-Curie 26). Zbudowano go na planie „systemu występowego” (na rzucie litery „E”), by zapewnić optymalne oświetlenie i izolację akustyczną. Gładkie i białe elewacje podkreślają nowoczesny charakter. Na 11 288 m² mieszczą się oddziały chirurgiczny i położniczy (16 sal po 8 łóżek, 12 separarek, 4 gabinety, 2 sale operacyjne). W latach 30. lokalny architekt, głównie historyzujący, projektuje w mocniej awangardowym nurcie „okrętowym” Zakład Rzemieślniczo-Wychowawczy dla chłopców z ubogich katolickich rodzin. Za nowoczesną fasadą Słonimskiej 8 kryją się sale dydaktyczne i sala teatralna, pomieszczenia mieszkalne, w podwórzu piekarnia. W latach 90. XX wieku zlikwidowano m.in. długie balkony, zachowano jednak narożne z rurowymi balustradami.

Na tej samej ulicy w 1939 roku ze względu na ciągle niedostateczne skanalizowanie miasta, powstaje Łaźnia Miejska. To budynek o bardziej konstruktywistycznym (radziecka nowoczesność) wyrazie artykulacji rytmów fasady i bryły. Ponadto w duchu funkcjonalizmu następuje realizacja 2 szkół, a Urząd Skarbowy przy Warszawskiej 16 w trakcie przebudowy zyskuje wolny plan (brak podziałów na konkretne pomieszczenia) i 9 regularnie rozstawionych filarów konstrukcyjnych oraz wentylowany stropodach i wysokie okna. W zakładach tytoniowych trwa rozbudowa, powstaje także zespół magazynów wojskowych. Rozwija się również architektura sakralna. Powstaje synagoga Cytronów i – po wielu perypetiach w 1939 roku – ikoniczny, o kubizujących dekoracjach i strukturalistycznej konstrukcji, kościół św. Rocha – Pomnik Odzyskania Niepodległości. Na konkurs wpłynęło ponad 70 projektów. Wśród wyróżnionych uwagę przyciąga ten sprowadzający architekturę do układu brył autorstwa operujących w kręgu warszawskich i międzynarodowych konstruktywistów: Bohdana Lacherta, Lecha Niemojewskiego i Józefa Szanajcy (1926).

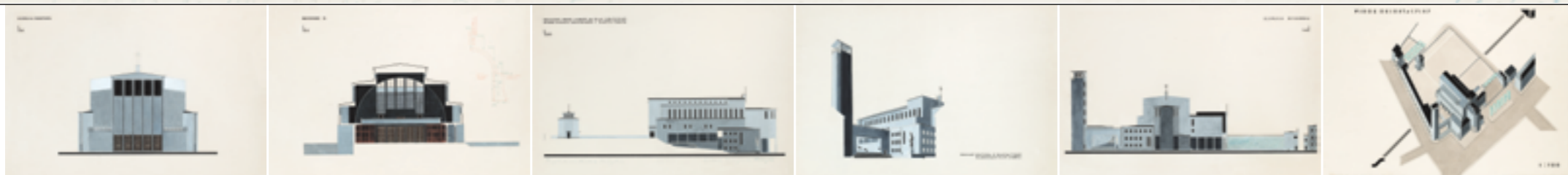
Aktualne badania nad modernizmem w Białymstoku i na Podlasiu kierują się ku geografii historycznej regionu i studiom nad migracji idei.

Bibliografia: M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2009. S. Wicher, *Białostocka architektura modernizmu*, Białystok 2013. A. Turowski, *Budowniczość świata. Z dziejów radykalnego modernizmu*, Kraków 2000.

PRZEKROJ A.

1/100

- Bohdan Lachert, Józef Szanajca, Lech Niemojewski
- Kościół św. Rocha w Białymstoku na wzgórzu św. Rocha przy zbiegu ulic św. Rocha, Lipowej i Kolejowej
projekt konkursowy, 1926, tempera, tusz, tektura
Plansze ze zbiorów i dzięki uprzejmości Muzeum Architektury we Wrocławiu; sygnatury: MAIb-153/1-7.